ISSN: 2147 - 8465

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

KARATEKİN EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

CİLT: 4 SAYI: 1 NİSAN 2016

KAREFAD

ÇANKIRI KARATEKİN UNIVERSITY

JOURNAL OF FACULTY OF LETTERS

VOLUME: 4 ISSUE: 2 APRIL 2016

ÇANKIRI 2016

Abbâsî Halifesi Mütevekkil'in Türk Nüfuzunu Sonlandırma Çabaları

Fatih GÜZEL[*]

Öz

232-247/847-861 yılları arasında hilafet makamında kalan Abbâsî halifesi Mütevekkil Alelllah kendisinden önceki halife kardeşi Vâsık'ın veliaht tayin etmeksizin ölümünden sonra Abbâsî ordusundaki Türk komutanların desteği ile devlet adamları tarafından halife seçilmiştir. Halife Mütevekkil, Türk komutanların desteği ile halife olmasına karşın onların kendisi ve devlet yönetimi üzerindeki baskı ve sultalarından rahatsızlık duymaktaydı. Mütevekkil hilafeti boyunca devlet idare mekanizmasını tamamen ele geçirmiş Türk komutanların nüfuzunu kırma ve kendi otoritesini yerleştirmek için mücadele etmiştir.

Halife Mütevekkil, devlet yönetimindeki Türk sultasını yıkmak amacıyla ilk iş olarak kendisinden sonra devlet yönetimindeki en etkin kişi olan Türk komutanların lideri, ordu komutanı İnak et-Türkî'yi diğer Türk komutanlara öldürtmüştür. Türklerle olan iktidar mücadelesini Türkler için inşa edilmiş olan Samerra şehrinde kazanamayacağını bilen Halife Mütevekkil, devlet merkezini Arap milliyetçiliğinin daha yoğun olduğu Şam'a taşımak istemiş, ancak bu girişiminde başarısız olmuştur. Mütevekkil 'in devlet yönetimi üzerindeki Türk nüfuzunu kırmak için ordudaki Türk unsurun gücünü dengelemek maksadıyla Berberi, Arap,ve Ermeni gibi milletlerden askeri birlikler kurmuştur. Ancak Halife Mütevekkil'in bu girişimi, devlet bünyesinde birbirine rakip iki ordunun oluşması sebebiyle devletin bütünlüğünü tehdit edebilecek kadar büyük bir tehdit haline gelmiştir.

Halife Mütevekkil'in Türk komutanların devlet idaresindeki baskısını kırma çabaları hayatına mâl olmuştur. Halifenin oğlu Muntasır'la işbirliği yapan Türk komutanlar,4 Şevval 247/ 11 Aralık 861 tarihinde hilafet sarayını basarak Mütevekkil'i öldürmüşlerdir. Bu eylem İslam tarihinde özel koruma birlikleri tarafından halifeye karşı işlenen ilk cinayettir. Bu durum Abbâsî devletinde Türklerin iktidarı tamamen ele geçirdiklerini göstermektedir. Halife Mütevekkil'in Türklerden oluşan özel birliklerce öldürülmesiyle Abbâsî Devleti gerileme dönemine girmiştir. Bu

[*] *Yrd. Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fatihguzel75@hotmail.com.*

Geliş Tarihi - Received: 29.08.2016
Kabul Tarihi - Accepted: 10.09.2016

dönemde Türk komutanların elinde oyuncak haline gelen Abbâsî halifeleri, Türklerin iradesi yönünde hareket edecekler, aksi takdirde makamlarından hatta hayatlarından olacaklardır.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Mütevekkil, Türkler, Bağdat, Sâmerra, İnâk

Efforts of Abbasid Khalifa al-Mutawakkil to Terminate Turkish Influence

Abstract

Al-Mutawakkil ʿala Allah who was Abbasid khalifa between the years 232-247/847-861 was selected khalifa by statesmen with the support of Turkish commanders in Abbasid army after the previous khalifa Vasik's death without appointing his crown prince. Although Khalifa Al-Mutawakkil became khalifa with the support of Turkish commanders, he was troubled with their pressure and authority on him and state government. Al-Mutawakkil seized management mechanism entirely throughout his caliphate and struggled to diminish influence of Turkish commanders and to establish his authority.

Military commander Inak et-Türki -who is most effective person in government was murdered by other Turkish commanders with the order of Al-Mutawakkil to demolish Turkish authority in government as the first job. Khalifa Al-Mutawakkil knew that he would not gain struggle for power with Turks in Samerra city which was built for Turks. Therefore, he wanted to move the government center to Damascus where has more intensive Arabic nationalism, but he failed in this initiative. Al-Mutawakkil constituted military units which forms of Barbary, Arab, Negroid and Armenian nations to balance the power of Turks in army. However, Khalifa Al-Mutawakkil's this initiative had became a major threat that it would threat the integrity of state because of formation of two opponent army within the state.

The efforts of undermining pressure of Turkish commanders in state administration cost Khalifa Al-Mutawakkil's own life. Turkish commanders raided caliphate palace and killed Al-Mutawakkil by collaborating with Al-Muntasir the son of Khalifa on 11 December 861. This action is the first homicide against the Khalifa by special protection troops in Islamic history. This situation indicates that Turks seized the power entirely in Abbasid state. Abbasid state took a period of regression after Khalifa Al-Mutawakkil murdered by special troops who formed of Turks. In this period, Abbasid caliphates who became putty in Turkish commanders' hands, had to moved in the direction of Turks, other way they would lose their positions even their lifes.

Keywords: Abbasid, al-Mutawakkil, Turks, Bağdat, Samerra, İnak et-Turkî.

Giriş

Türklerin Abbâsîlerin Hizmetine Girmesi

Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler dönemindeki büyük fetihler neticesinde İslam diniyle temasa geçen Türkler, istilacı Arap ordularına karşı çetin bir savunma savaşına giriştiler. Müslümanlarla Türklerin ilk temasının düşmanca başlamasında, Emevîler'in koyu Arapçı tutumları, Müslüman dahi olsalar Arap olmayan milletleri ikinci sınıf vatandaş muamelesine tabi tutmaları gibi sebepler etkili olmuştur.

132/750 yılında Abbâsîler Arap olmayan Müslümanların yani Mevâlî'nin desteği ile Emevî hilafetine son vermişlerdir. Bu durumun tabi bir sonucu olarak da Abbâsî yönetiminde Ebû Müslim, Tahîrîler ve Bermekîler gibi Mevâlî kökenli şahıs ve aileler etkili olmuş, Araplar ikinci plana itilmişlerdir.

Kardeşi Emîn'e (809-813/193-198) karşı İranlıların desteği ile halife olan Me'mûn (813-833/198-218) döneminde devlet yönetiminde Fars baskısı daha da artmıştır. Öyle ki Halife Me'mûn devlet merkezini Horasan'a Merv şehrine taşımıştır. Halife Me'mûn'un bu politikası Arapların meskûn olduğu eyaletlerde karışıklıklara sebep olmuş, Bağdat'ta İbrahim b. Mehdî'ye biat edilmiştir. Vaziyetin iktidarını tehdit eden bir duruma gelmesi üzerine Halife Me'mûn başkent Bağdat'a dönmüş, Arapların gönlünü kazanmak amacıyla devlet yönetimindeki Fars nüfuzunu temsil eden veziri Fazl b. Sehl'i öldürtmüştür.

Halife Me'mun'un Merv'de bulunduğu süre içinde gerçekleşen siyasi olaylar onun Arap ve İranlılara karşı güvenini sarsmıştı. Bu durum üzerine Me'mun, devlet yönetimini ele geçirmek için iktidar mücadelesi veren Arap ve İranlılara karşı denge unsuru olması için Horasan valiliği döneminde yakından tanıma imkânı bulduğu Türklerden askeri birlikler kurmaya başladı. Askerî yetenekleri üst düzeyde olan Türkler mert ve cesurdular. İslâm dinine yeni intisap etmelerinden dolayı imanî coşkuları vardı. Ahlakları bozulmayan Türkler lüks nedir bilmiyorlardı. Her şeyden önemlisi İslâmiyet'in dinî ve siyasi düşünce farklılıklarından kaynaklanan iç savaşlarından hiç birisine taraf olmamışlardı. Bu gibi nedenlerle Abbâsî halifeleri Türkleri ordularında asker olarak kullanmaya başladılar. Daha sonraki yıllarda Abbâsî tarihinde mühim roller oynayacak olan Afşin, Aşnas, İnak ve Boğa el-Kebîr gibi Türk komutanlar Me'mun döneminde temayüz etmiş komutanlardır.

Me'mun'un 218/833 tarihinde vefatından sonra Türk komutanlarının talebi doğrultusunda kardeşi Mu'tasım (833-842/218-227) halife olmuştur. Annesi Türk olan Mu'tasım'ın halife olmasıyla Araplardan sonra İranlılar da devlet yönetimindeki nüfuzlarını kaybetmişlerdir. Her ne kadar idarî kadro-

larda Araplar ve İranlılar çoğunlukta olsalar da devlet yönetiminde sözü geçen askerî kuvveti elinde bulunduran Türklerdi. Bu kuvvet onları yavaş yavaş devletin diğer kadrolarına da hâkim olmaya sevk edecektir.

Mütevekkil Dönemine Kadar Hassa Ordusu Halife İlişkisi

Türklerin ordudaki sayılarının kısa zamanda çoğalması, nüfuzlarının artması ve onlara farklı muamele yapılması, ordu içinde bulunan diğer unsurlarda umumî bir hoşnutsuzluğun meydana gelmesine sebep olmuştur. Türklerden meydana gelen süvari birlikleri Bağdat'ı adeta bir talimgâh sahası haline getirmişlerdi. Bundan dolayı halifeye oldukça sert ve acıklı müracaatlar yapılmaktaydı. Bağdat halkının Türklere karşı kinini ve halifeye olan kırgınlığını Taberî'nin şu rivayetinde görmek mümkündür; *"Mu'tasım bayram namazından dönerken önüne çıkan bir ihtiyar, ya Ebu İshak, komşuluk hukukumuzu ayaklar altına aldın. Allah senin cezanı versin! Bu yabancılarla çocuklarımızı yetim, kadınlarımızı dul bıraktırdın ve adamlarımızı katlettirdin, diye şikâyette bulundu"*(Taberi,1967a: 452).

İbniTağriberdi'nin bir rivayetinde, Bağdat halkının Türkler'den muzdarip olunca Halife Mu'tasım'a şöyle dedikleri nakledilir: "Bizden uzak dur, yoksa sana karşı savaş açarız!" Bunun üzerine Mu'tasım : *" Seksen bin zırhlı askerim varken, siz benimle nasıl savaşacaksınız?" deyince, onlar : "Sana karşı geceoklarıyla savaşacağız" karşılığını verdiler. Bunun üzerine Mu'tasım: " Allah'a yemin olsun ki, buna karşı koyacak gücümüz yoktur"* der ve Sâmerrâ şehrini kurmaya karar verir (İbn Tağriberdi, 1932: 233).

Kaynakların vermiş olduğu bilgilerin gösterdiği gibi halifenin hassa birliklerini teşkil eden Türkler ile Bağdat halkının bir arada yaşaması imkânsız bir hal almıştır. Bu durum devam ettiği takdirde halifenin otoritesinin sarsılabileceği ortada idi. Halife olurken patlak veren ve süratle gelişen Türk-Arap rekabetini önleyici bir tedbir olması amacıyla Mu'tasım yeni bir başkent inşasına karar verdi. Bu maksatla yeni bir yer aramaya başladı. Taberî'nin rivayetine göre Mu'tasım halifeliğinden bir sene sonra 219/834 yılında Bağdat'tan ayrılarak yeni başkenti için tetkiklerde bulunmuştur.

Mu'tasım ertesi yıl 220/835 'de tekrar yeni başkentin yerini tespit için Bağdat'tan ayrıldı. Dicle kıyıları üzerinde bazı yerleri gezdikten sonra bu bölgedeki el-Katûl mıntıkasını beğenerek, burada inşaata başlanmasını emretti. Bir müddet sonra arazinin uygun olmaması nedeniyle yeni başkentin burada kurulmasından vazgeçildi. Daha kuzey taraflarda yapılan tetkik neticesinde Sâmerra'nın bulunduğu bölge beğenildi ve yeni başkent inşa edildi (Ya'kubî, 1883:256; Belazurî, 1987: 297).

Sâmerra'nın kurulmasına neden olan Türkler burada da hususî bir muameleye tabi tutulmuşlardır. Afşin,Vasîf ve İnak gibi Türk komutanlarına ayrı ayrı araziler tahsis edilmiş, buralara maiyetleri ile birlikte yerleşmeleri sağlanmıştır. Türklerin diğer unsurlarla karışıp asimile olmalarını engellemek için yabancılarla evlenmeleri yasaklanmış, onlar için Türk ülkelerinden kızlar getirilmiş, hatta bu kızlara maaş dahi bağlanmıştır.

Hilafet merkezinin Bağdat'tan Sâmerra'ya nakli Türklerin Abbasî devletinde nüfuzlarının ne derece etkili olduğunu açıkça göstermektedir. Böylece Abbasî tarihinde "Sâmerra Devri (836-892)" diğer bir ifade ile Türklerin iktidar dönemi başlamış oluyordu (Kitapçı, 2002:266).

Türklerin, Mu'tasım döneminden itibaren gittikçe artan bir nüfuza sahip olmaları, bilhassa iç isyanlar ve Bizans gazalarında gösterdikleri başarılar, askeri kadroların tamamen Türklerin eline geçmesini sağlamıştır. Bu durum Türklerin devletin diğer kadroları üzerinde baskı unsuru haline gelmelerine, Arap ve diğer grupların mevki ve nüfuzlarını kaybetmeye başlamalarına, Türklere karşı büyük bir gayri memnunlar kitlesinin oluşmasına sebep olmuştur.

Gerçekte Türkler, Abbâsî Devleti'ne büyük bir güç katmışlardır. Devletin iç ve dış saldırılara karşı korunması tamamen onların elindeydi. Ancak halk daha ziyade hilafet merkezinde, kendi gözlerinin önünde cereyan eden günlük olaylardan etkileniyordu. Türklerin halka karşı sert tutumu Aşnas, Inak, Boğa el-Kebir, Boğa es-Sağir gibi Türk komutanlarının gündemi oluşturan olaylarda hep ön saflarda yer almaları, halifenin otoritesini gölgeleyici davranışlarda bulunmaları ve devletin tüm önemli kadrolarını tekellerine almaları, halkın zamanla Türklere düşmanlık beslemelerine neden oldu. Mu'tasım'ın güçlü ve otoriter şahsiyeti Türk komutanların nüfuzunu belli bir noktada tutmuştur. Ordunun hilafet işlerine müdahalesine müsaade etmemiştir. Devlet işlerini idarede halifelik yetkilerini tam anlamıyla kullanmıştır. Mu'tasım'ın ordunun üzerindeki hâkimiyetini göstermesi açısından Afşin bertaraf edilmesi olayı büyük önem taşır.

İlk Abbasî tarihinin en önemli komutanlarından Afşin, Halife Me'mun döneminde adını duyurmağa başlamıştır. Mu'tasım dönemindeki askeri başarıları sebebiyle halife yanında kazandığı itibar, devlet erkânı ve özellikle Arap ileri gelenleri arasında kıskançlık ve kine sebep olmuştur. Afşin, Abbasî devletine büyük hizmetlerde bulunmuştur. Me'mun döneminde çıkan Mısır isyanlarını bastırmış,devlete uzun yıllar meydan okuyan Bâbek el-Hurremî'yi ortadan kaldırmış, Bizans imparatorluğuna karşı gazalarda bulunmuştur. Mu'tasım, Afşin'e büyük değer veriyordu ve onu İslam ordusunun başkomutanı yapmıştı. Ancak rakiplerinin aleyhte propagandaları sonucu Mu'tasım'ın Afşin'e karşı tavrı değişmişti. Daha sonra Afşin, halife-

ye karşı bir suikast hazırlığında olduğu ve halifeye isyan eden Mengüçür'ün Afşin'in dayısının oğlu olması, bu sebeple de Mengüçür'ü desteklediği iddiasıyla 840 yılında Mu'tasım'ın emriyle tutuklandı. Daha sonra yargılandığı mahkemede kendisine çeşitli suçlar isnat edildi. Bu suçlamaların en mühimi Afşin'in gerçek Müslüman olmadığı, ateşe taptığı iddiasıdır. Afşin'in evi basılmış evinde Zerdüştî itikadını anlatan bir kitap bulunmuştur. Afşin savunmasında bu kitabın kendisine ailesinin bir yadigârı olduğu bu sebeple sakladığını söylemiştir. Afşin'e Azerbaycan valisi iken put haneleri yıkmadığı, bilakis bir camiyi yıktırdığı iddiasında da bulunulmuştur. Afşin buna karşılık ise yıkılan caminin bir gayrimüslimin arazisine arzusu hilafına yapıldığını, arazi sahibinin arazisini satmadığı, camiyi yıkmak zorunda kaldığını söylemiştir. Afşin mahkeme sonucu mahkûm edildi ve hapse atıldı. Yaklaşık bir yıl süren hapis hayatı sonunda hapishanede öldü.Afşin'in bu şekilde ortadan kaldırılması, Türk nüfuzuna vurulmuş bir darbe sayılmakla birlikte, Afşin'in yerine yine Türk komutanlardan Aşnas'ın geçmiş olması Türk nüfuzunun etkinliğini göstermektedir.

Halife Mu'tasım'ın ölümünden sonra yerine oğlu Vâsık (842-847) geçti. Vâsık yükseliş döneminin son halifesi sayılmaktadır. Vâsık, babasının Türkleri toplama politikasını devam ettirdi. Vâsık devri, Türklerin nüfuzlarını güçlendirdikleri ve sağlama aldıkları bir dönem olmuş, Türk liderler önemli makamlara getirilmişlerdir. Abbasî imparatorluğunun yükseliş döneminde Türklerin sayılarının artması ve güçlenmeleri ile birlikte halifelerin de kudreti artmakta idi. Ancak imparatorluğun zayıflamaya başladığı dönemde ise Türklerin nüfuzunun sürekli artmasına karşılık halifelerin gücü ise sürekli azalmıştır. Halife Vâsık dönemi bu iki devir arasında bir geçiş dönemidir.

Abbâsî Devleti'ni iç ve dış saldırılara karşı koruyan Türklerden oluşan hassa ordusu kısa zamanda siyasî bir yapıya dönüşmüştür. Türk askerler Abbâsî halifeleri ile ruhî bir ahenk içinde değillerdi. Bölge halkına karşı da bir yakınlık duymuyorlardı. Halka karşı sert ve acımasız davranıyorlardı. Aşnas, İnak, Boğa el-Kebîr, Boğa es-Sağîr gibi Türk komutanlar gündemi oluşturan olaylarda hep ön saflarda yer alıyorlardı. Güçlü ve otoriter şahsiyeti ile Türk komutanlarının nüfuzunu belli bir noktada tutmuş olan Halife Mu'tasım'ın bile ömrünün sonlarına doğru orduyu etnik bir yapılandırmaya götürmenin tehlikelerini anladığı ve *"Bilseydim böyle yapmazdım*" dediği rivayet olunmaktadır (İbn Kesîr, 1998: 286).

Vâsık döneminde Türkler askerî alandaki etkinliklerini idarî alana da kaydırmışlardır. Vâsık, Abbâsî tarihinde ilk defa Türk komutanlardan Aşnas'a mücevherlerle süslü bir taç giydirerek "Sultan" unvanı vermiştir. Kaynaklar, Halife Vâsık'ı bir sultanı kendisine vekil tayin eden ilk halife olarak tanımlamaktadır (Taberî, 1967b:124; Suyûtî, 2003:230).

Mütevekkil'in Halife Olması ve Türk Hâkimiyetini Sonlandırma Çabaları

Abbasî devleti tarihinde 3/9. asır Türklerin devlet idaresindeki nüfuzlarının açık ve kesin bir şekilde yerleştiği dönemdir. Bu dönemin Türkler tarafından öldürülen halifesi Mütevekkil'dir. Halife Vasık 232 /847yılındaveliaht tayin etmeden ölünce Abbâsî tarihinde ilk defa devlet erkânı yeni halifeyi seçmek için bir araya geldi. Kadı'l-Kudat Ahmed b. Duâd, VezirİbnüÂz-Zeyyat, Türk ordu komutanları İnak ve Vasîf 'in katıldığı toplantıda müteveffa halife Vâsık'ın oğlu Muhammed'in yaşının küçük olması sebebiyle Vasîf ve diğer Türk komutanların dayatması sonucu Vâsık'ın kardeşi Ca'fer, "el-Mütevekkil- Alellah" ünvanı ile halife yapıldı. Mütevekkil'in halife olmasında annesinin Şucağ adlı Harzemli Türk asıllı bir cariye olmasının da etkisi olmuştur(Mesudî, 2003: 85; İbnü'l-Esîr, 1998: 38; Hudari bek, 1986: 284).

Me'mun'la başlayan Mu'tasım ve Vâsık'ın hilafetleri döneminde devam eden siyasi ve dini politikayı tamamen değiştirmek isteyen Mütevekkil, halife olduktan sonra otoritesini güçlendirmek için devlet dâhilindeki nüfuzlu unsurlarla mücadeleye girişti. Bu amaç yolunda Mütevekkil'in ilk hedefi vezir Muhammed b. Abdülmelik İbnü'z-Zeyyat olmuştur. Vezir İbnü'z-Zeyyat önceki halife Vâsık dönemindeki bazı icraatları bahane gösterilerek Halife Mütevekkil tarafından azledilmiş, bütün mallarına el konularak işkenceyle öldürülmüştür (Ya'kûbî, 1883:591; Terzi, 2000: 245). Ayrıca Halife Mütevekkil, Me'mun döneminden beri devlet yönetiminde etkin olan Mu'tezile âlimlerinin nüfuzunu kırmış, ileri gelen Mu'tezile âlimlerinden olan Kadı'l-Kudat İbn Duâd'ı görevinden uzaklaştırarak yerine Sünniâlim Yahya b. Eksem'i Kadı'l-Kudatlık görevine atmıştır (Lewis, 2011:101). Yeni bir idari düzenlemede bulunan Mütevekkil, vezirliğe Abbasî tarihinin ilk Türk veziri olan Ubeydulah b. Yahya b. Hakan'ı tayin etti. Yine Türklerden tanınmış edebiyatçı Feth b. Hakan ise halifenin sağ kolu ve danışmanıydı.

Mütevekkil, destekleriyle halife olmasına karşın, devlet bünyesinde ağır basan Türk nüfuzu ve baskısından rahatsızlık duymaktaydı. Türk komutanların devlet işlerini ve orduyu tek başlarına ellerine aldıklarını görmekte, kendisi üzerindeki baskılarından rahatsızlık duymaktaydı. Halife, Türklerin devlet idaresindeki nüfuzunu bertaraf etmek ve kendi otoritesini sağlamlaştırmak için bütün halifeliği boyunca mücadele etmiştir. Halife Mütevekkil'in ilk hedefi devletteki Türk nüfuzunu temsil eden komutanlardan İnak olmuştur.

İnak et-Türkî'nin Öldürülmesi

İslam tarihi kaynaklarında "Eytah" veya "İtah" şeklinde geçen İnak et-Türkî, Selam b. Ebreş'in Hazar asıllı fırıncı kölesi iken Mu'tasım tarafından satın alınmıştı Halife Mu'tasım devrinde Eşnas'ın ölümünden sonra ordu komutanı ve Mısır valisi olmuştu, devletteki Türk nüfuzunu temsil etmekteydi. Halife Mu'tasım veya Vâsık, kimin öldürülmesini istese, bu işlem İnak'ın eliyle gerçekleştirilir veya onun eliyle hapsedilirdi (İbnü'l-Cevzî, 1992: 208) . İnak, Halife Mütevekkil zamanında da bu durumunu korumuştu. Ordu komutanlığı, posta idaresi başkanlığı, bazı bölgelerin valiliği, halifenin hacipliği ve saray sorumluluğu gibi görevler onun uhdesinde bulunuyordu. Diğer bir ifadeyle halifeden sonra en kudretli şahıs İnak idi (Taberî, 1967b: 166; İbnü'l-Esîr, 1965: 43). İnak et-Türkî, halife karşısındaki bu durumunu uzun süre koruyamadı. Çünkü askeri, siyasi ve idari pek çok yetkiyi elinde bulundurmasıyla İnak et-Türkî, halifenin Türk nüfuzunu kırma gayretlerinin önünde bir engel teşkil etmekteydi.

Halife Mütevekkil 234/849, yılında İnak ve bazı üst düzey devlet erkânı ile bir gezinti esnasında içkinin de tesiriyle orada bulunanlar huzurunda İnak'a ağır ifadelerle hakaret ederek ona karşı olan hislerini açığa vurdu. İnak, halifenin bu davranışına sert tepki gösterdi. Halife Mütevekkil ertesi gün İnak'ı yanına çağırarak "Sen benim babamsın, devletimin ve benim reisimsin" diyerek bir nevi özür dilemesiyle olay zahiren de olsa kapanmış oldu (Taberî, 1967b: 168; İbnü'l-Esîr, 1965: 43).

Her ne kadar Mütevekkil,İnak'ın gönlünü aldıysa da, gerçekte onu bir an önce ortadan kaldırmayı düşünmekteydi. İnak'ın gücü merkezde komutanı olduğu askeri birliklerden kaynaklandığından merkezde kaldığı müddetçe halife ona bir şey yapamazdı. Bu sebeple Mütevekkil onu merkezden uzaklaştırmaya çalıştı.

Bazı kaynaklar bizzat halife tarafından görevlendirilen şahısların teşviki ile İnak'ın halifeden hac için izin istediğini kaydetmektedir (Ya'kûbî, 1883: 593). Aradığı fırsatı bulan Halife Mütevekkil, İnak'a hac izni verdiği gibi hac kafilesinin geçeceği yerlerde hutbelerde İnak adına dua edilmesini de emretti. İnak, Zilka'de 234/Haziran 849 tarihinde hacca gitmek için Sâmerra'dan ayrıldı. Halife Mütevekkil, İnak'ın hareketinden hemen sonra aynı gün haciplik görevini Türk komutanlardan Vasîf'e verdi (Taberî, 1967b: 168; İbnü'l-Esîr, 1965: 43).

İnak büyük bir debdebe ile hac farizasını tamamlayarak Sâmerra'ya dönmek üzere yola çıktığında, Mütevekkil onun herhangi bir şeyden kuşkulanmasını engellemek için çeşitli hil'atler ve hediyeler gönderdi. Diğer taraftan Bağdat muhafızı İshak b. İbrahim'e haber göndererek İnak'ın Sâmerra'ya dönmesine engel olmasını, onu Bağdat'a davet ederek orada

öldürmesini emretti. Fırat ve Anbar yoluyla Sâmerra'ya dönmeyi düşünen İnak, Bağdat'a yaklaştığında İshak'ın kendisine bir mektup yazarak, halifenin Bağdat'a uğrayarak, halkın ileri gelenlerine hediyeler vermesini emrettiğini bildirmesi üzerine yolunu değiştirerek Bağdat'a uğradı. İshak tarafından büyük bir törenle karşılanan İnak vali konağına götürüldü. İnak'ın adamlarından üç dört kişi hariç diğerleri konağa alınmadı, böylece tesirsiz hale getirilen İnak başına gelecekleri anlayınca şöyle dedi; "Yapacaklarını yaptılar, eğer bunu Bağdat'ın dışında bir yerde yapmayı deneseydiler asla beceremezlerdi." İnak ve iki oğlu Bağdat'ta hapsedildi. Demir prangalara vurularak, uzun süre aç ve susuz bırakılan İnak, Cemaziyelevvel 235/Kasım 849 tarihinde öldü. Daha sonra halife tarafından İnak'ın bütün mallarına el konuldu, ona niyabeten çeşitli bölgelerde valilik yapanlar ise görevlerinden uzaklaştırıldılar (Taberî, 1967b: 168-170; İbnü'l-Esîr, 1965: 46-47).

Halife Mütevekkil'in İnak'ı yok etmesi istenilen neticeyi vermemiştir. Zira bu dönemde Türklerin devletteki nüfuzu şahıslarla kâim değildi. Türk komutanlardan birinin bertaraf edilmesi bir diğerinin onun yerine geçmesi sonucunu doğurmaktaydı. Halife Mütevekkil'in İnak'ın yerine Vasîf et-Türkî'yi getirmesi, Abbasî Devleti'nde Türk nüfuz ve hâkimiyetinin ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Halife, Türklerden tamamen kurtulamamakta ancak bir kısmına dayanarak diğerlerini ortadan kaldırmaya çalışmaktaydı. Çünkü Türk askerler arasında da bir birlik bulunmayıp her grup kendi komutanı etrafında birleşmekteydi. Türk komutanları birbirine kırdırma siyasetini Mütevekkil'den sonraki halifeler de sürdürmüşlerdir.

Devlet Merkezinin Şam'a Taşınması

Halife Mütevekkil kendisi için en büyük tehlikeyi arz eden İnak'ı yok etmiş olmasına karşın istenilen neticeyi elde edememişti. Halife, Türklerin otoritesini çok güçlü oldukları Sâmerra'da yok edemeyeceğini anlayınca devlet merkezini Şam'a nakletmeye karar verdi. Böylece Türklerden uzaklaşacak, Şam'daki Arap unsurunun da desteği ile Türklere karşı durabilecekti. Çünkü Şam, Emevîler'in merkezi oluşundan beri Arapların ve Arap asabiyetinin ağır bastığı bir merkez idi (Algül, 1986: 338).

Halife Mütevekkil, 243/858 yılında hilafet merkezini Şam'a nakletmeye karar verdi. Bu maksatla Şam'da saray ve binalar hazırlanmasını emretti. Zilkade 243/Mart 858 tarihinde beraberinde veziri Ubeydullah b. Yahya ve başdanışmanı Feth b. Hakan olduğu halde kalabalık maiyetiyle Şam'a gitmek üzere Sâmerra'dan ayrıldı. Safer 244/Mayıs 858 tarihinde Şam'a vardı. Önemli devlet müesseseleri de buraya nakledildi (Taberî, 1967b: 209; Mes'ûdî, 2003, 114; İbnü'l-Esîr, 1965: 83-85).

Mes'ûdî, Mütevekkil'in Şam'a gidişini ve orada meydana gelen olayları diğer kaynaklardan daha ayrıntılı kaydetmektedir. Halife Mütevekkil'in Türk komutanlara sırt çevirerek Şam'a gitmesi ve hükümet kurumlarını buraya nakletmesiyle başlayan huzursuzluk ordudaki Türk birliklerini harekete geçirdi. Türk askerleri Mütevekkil'in Şam'a gitmesinin kendilerine karşı bir tedbir hareketi olduğunu fark etmişlerdi. Bunun üzerine harekete geçtiler, önce atiyye verilmesini istediler, sonra silahlarını çıkararak mümayişe başladılar. Halife, Veziri Ubeydullah b. Yahya'ya askerlere istediklerinin verilmesini emretti. Ancak askerler yapılan ısrarlara rağmen verilen hiçbir şeyi almıyor, Irak'a dönmek istediklerini söylüyorlardı. Bu isteklerinin kabul edilmediğini anlayan askerler Mütevekkil'i Şam'da öldürmeyi planladılar, fakat bu teşebbüsleri ordunun ileri gelen komutanlarından, halifenin halası ile evli Boğa el-Kebir'in aldığı tedbirler neticesinde başarıya ulaşamadı (Taberî, 1967b: 210; Mes'ûdî, 2003, 114-117). Halifeye suikast teşebbüsünde bulunanlar Boğa el-Kebir olduğu müddetçe planlarında başarılı olamayacaklarını anlayarak, halife ile Boğa'nın arasını açtılar, Boğa'nın halifeyi öldürmeye hazırlandığını yazdıkları bir mektubu halifenin makamına bıraktılar, böylece Boğa'dan kuşkulanan halife onu yanından uzaklaştırmak amacıyla Bizans'a yaz seferiyle görevlendirdi. Böylece halife bilmeyerek tek koruyucusundan da mahrum kalıyordu (Mes'ûdî, 2003, 114-115). Mütevekkil ordunun bu yoğun baskıları ve komploları sonucu onların isteklerine uymak zorunda kaldı. Şam'da iki ay ve birkaç gün gibi kısa bir süre kaldıktan sonra aynı yıl Sâmerra'ya döndü (Taberî, 1967b: 210; Mes'ûdî, 2003, 114).

Kaynaklar, Mütevekkil'in Şam'da ikameti kararlaştırması hakkında şu bilgileri vermektedir:Mütevekkil âdeti olduğu üzere Sâmerra yakınlarındaki Muhammediyye'ye gezintiye çıkmıştı. Beraberindekiler her şehrin havasından, güzelliklerinden ve diğer şehirlere olan üstünlüklerinden konuştular. Halifenin tabiplerinden Tayfûrî, Şam'dan bahsederek havasının mu'tedil ve sıcaklıklarının azlığını, soğuk sularını, bağ ve bahçelerini övdü ve Emirü'l-Mü'minîn'in orada ikametinin mizacına uygun olacağını, yaz mevsiminde Irak'ta karşılaştığı hastalıklardan kurtulacağını söyledi. Bunun üzerine Mütevekkil, Şam'da ikameti kararlaştırdı. Mütevekkil'in Şam'ı beğenmeyip Sâmerra'ya dönüşü hakkında ise kaynaklarda Şam'ın havasının soğuk ve rutubetli, suyunun ise ağır olduğu, karların insanların gelip geçmesine mani olduğu gibi hususlar da zikredilmektedir(Taberî, 1967b: 210;İbnü'l-Esir, 1965: 85).

Kaynaklarda belirtilen hususlar halifenin asıl gayesini gizlemek için ortaya atılmış bahanelerdir. Çünkü bir asra yakın bir süre Emevî Devleti'nin başkenti olan Şam'ı Halife Mütevekkil'in bilmemesi ve yukarıda kaynaklarda belirtilen hususları göz önünde bulundurmaması düşünülemez. Nitekim

halife Şam dönüşünü müteakip 245/859 yılında Sâmerra yakınlarında kendi adına nispetle Mütevekkiliyye adını verdiği şehrin kurulmasını emretmiş ve kısa bir sürede kurulmasıyla 246/860 yılı başlarında buraya taşınarak devletin bütün kurumlarını yeni şehre nakletmiştir (İbnü'l-Esir, 1965:87-93).Mütevekkil'in Şam dönüşü Sâmerra'dakalmayarak yeni inşa ettirdiği şehre taşınması da onun Şam'a asıl gidiş niyetinin Türk nüfuzunun azaltma çabalarının bir sonucu olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Kaynakların verdiği bilgilerden ve olayların seyri göz önüne alındığında Mütevekkil'in Sâmerra'yı terk edişi ve oraya tekrar dönüşünün tamamen Türklerle ilişkilerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Günümüz tarihçileri de aynı değerlendirmeyi yaparak Mütevekkil'in devlet ve ordu üzerindeki Türk nüfuzunu azaltmak amacıyla merkezi hükümeti Şam'a nakletme teşebbüsünde bulunduğunu ve yine onların baskısıyla Sâmerra'ya dönmek zorunda kaldığını ifade etmektedir (Hudari bek, 1986: 109; Ahmet Emin, 1963: 10).

Mütevekkil'in yeni başkent olarak Şam'ı seçmiş olması son derece manidardır. Zira Emevîler'in merkezi olan bu şehir aynı zamanda Arapların ağırlıkta olarak bulunduğu bir bölge olup, kabile asabiyeti burada hâlâ canlı idi. Mütevekkil, Emevîler'in takip ettiği Arapçılık siyasetinin özlemini duyan Şam halkının kendisini destekleyeceğini düşünmüştü. Ancak Abbasîler'in iktidara gelişi ile devlet içindeki mevkiini kaybeden siyasi ve iktisadi birçok kayıplara uğramış olan Şam halkının Abbasîler'le ilişkileri pek de iyi değildi. Hatta Abbasîler'e düşmanlık beslemekteydiler. Bundan dolayı Mütevekkil'e Türk nüfuzunu kırma çabalarında destek vermediler (Hasan, 1985: 339).

Halifenin Diğer Milletlerden Asker Toplaması

Sâmerra'ya Türklerin güvenini büyük ölçüde yitirmiş olarak dönen Mütevekkil, Türk nüfuzunu azaltma faaliyetlerini devam ettirdi. Mes'ûdî'nin vermiş olduğu şu bilgiler bu hususa açıklık kazandırmaktadır; *"Mütevekkil, Türkleri muhafız birliklerinden uzaklaştırmayı, onların yerine ordu saflarına başka unsurlardan asker alarak yeni birlikler kurmayı kararlaştırdı. Bu amaçla veziri ve en güvenilir adamlarından olan Ubeydullah b. Yahya'nın nezaretinde oğlu Mu'tezz'in komutasında Arap ve diğer unsurlardan oluşan on iki bin kişilik bir birlik kurdu* (Mes'ûdî, 1894: 361)."

Mes'ûdî'nin çok kısa olarak vermiş olduğu bu bilgiler, diğer kaynaklarda açıkça zikredilmemekle beraber, Taberî ve İbnü'l-Esir'in zikrettiği 247/861 yılında Mütevekkil'in öldürülmesini müteakip sabahın erken saatlerinde Muntasır'ın halife olmasını istemeyen Arap, Acem, Ermeni ve diğer

unsurlardan oluşan on bin veya daha fazla sayıdaki birliklerin Mütevekkil'in veziri Ubeydullah b. Yahya'nın etrafında toplanarak; "Bizi ancak böyle bir gün için yetiştirdin, emret isteğini yerine getirelim. Bize izin ver, Muntasır ve etrafındakileri top yekun öldürelim" diyen birliklere dair verdiği bilgiler Mes'ûdî'nin vermiş olduğu bilgileri desteklemektedir (Taberî, 1967b: 229;İbnü'l-Esîr, 1965:99).

Mütevekkil'in Türk nüfuzunu azaltma çabaları içerisinde başvurduğu yeni askeri birlikler oluşturma girişimi, devletin bütünlüğünü tehdit edebilecek çok tehlikeli bir teşebbüstü. Çünkü devlet bünyesinde birbirine rakip güçlerin idaresinde farklı unsurlardan oluşan iki ayrı ordu kurulmuş oluyordu. Hodgson da bu hususa işaret ederek şunları söyler; *"Bu dönemde Türk kıtaları kendileri nasıl halifeye dayanıyorsalar, halifenin de kendilerine dayandığının farkında idiler. Halifeler kıtalara çeşitli etnik unsurları sokarak böylesi bir sonucu engellemeye çalıştılar. Bu unsurlar arasındaki çekişme hepsini kontrol altında tutabilme imkânı sağlayacaktı. Mütevekkil ve ondan sonra oğulları zamanında Türk kıtaları batı bölgelerinden getirilen zenci ve diğer askeri birliklerle karşı karşıya getirildi. Halifelerin böl yönet gayretleri kısa vadede amaçlarına hizmet etmişse de bütün ciddi krizlerde kıtalar arasında komutanları daha az sorumlu davranma eğilimine sevk eden, daha kontrol edilemez ve daha yıkıcı hizip kavgaları doğurmuştur* (Hodgson, 1995: 465)."

Halife Mütevekkil'in Öldürülmesi

Şam dönüşü Mütevekkil ile Türkler arasındaki itilaf daha da büyüdü. Bu sefer sahnede Türklerin yanında babasına karşı olan halifenin oğlu ve ilk sıradaki veliahdı Muntasır da vardı. Mütevekkil 235/850 yılında üç oğlunu sırasıyla veliaht tayin etmiş ve ilk sırayı oğlu Muntasır'a vermişti (Taberî, 1967b: 225). Muntasır'la babasının arası Mütevekkil'in Hz.Ali evladına sert tavrı nedeniyle bozuldu. Muntasır, Hz. Ali evladına büyük sevgi besliyordu. Mütevekkil 236/850 yılında Hz. Hüseyin'in mezarının ve etrafındaki evlerin yıkılmasını, bu arazinin sürülüp ekilmesini, kabir mevkiinin sulanmasını ve halkın kabri ziyaretinin yasaklanmasını emretmişti (Taberî, 1967b: 175; Suyûtî, 2003: 269). Halifenin bu emrinin uygulanması toplumda büyük bir infiale sebep olmuştur.

Muntasır'ın babasıyla arasının bozulması bu olaydan sonra oldu. İbnü'l-Esîr, Mütevekkil'in bu davranışını Muntasır'ın babasını öldürülmesini meşru gördüğü sebeplerden zikretmektedir (İbnü'l-Esir, 1965:56).Taberî ise Muntasır'ın babası Mütevekkil'in bazı gayri ahlaki davranışları sebebiyle fakihlerle görüştüğünü, onların da Mütevekkil'in katline fetva verdiklerini kaydeder (Taberî, 1967b: 252).

Mütevekkil'in ikinci sırada veliaht tayin ettiği oğlu Mu'tezz'in annesi Kabiha'ya olan aşırı sevgisi ve tutkunluğundan dolayı Mu'tezz'e iltifat etmeye başlaması ve onun emrine başka unsurlardan kurulu bir ordu vermesi, Muntasır'ın dikkatini çekmekte ve babasına olan düşmanlığını daha da körüklemekte idi.Diğer taraftan Halife Mütevekkil Şevval 247/Aralık 861 tarihinde hilafete geçmesinde önemli rol oynayan hâcipVâsîf et-Türkî'nin İsfahan ve Cebel bölgelerinde sahip bulunduğu bütün emlakine el koyması ve buraları Feth b. Hakan'a vermesi, Türk komutanların halifeye kızmasına ve ondan korkmasına sebep oldu (Taberî, 1967b: 222;İbnü'l-Esîr, 1965:95).

Bu olay Mütevekkil ile Türkler arasında cereyan eden mücadelede bardağı taşıran son damla olmuştur. Boğa el-Kebir'in bir nevi sürgün edilmesinden sonra Vâsîf'e yapılan bu muamele diğer Türklerin de halife ile aralarında mevcut olan ihtilafı artırmıştı. Diğer taraftan Mütevekkil'in veliaht tayininde ilk sırayı verdiği büyük oğlu Muntasır'ın yerini ikinci oğlu Mu'tezz'e vermek istemesi ve daha sonra onu veliahtlıktan azletmesi Muntasır'ı Türklere yakınlaştırarak onlarla işbirliği yapmasına yol açmıştır. Boğa es-Sağir ve Otamış gibi Türk komutanlar da Muntasır'ın bu hareketini menfaatlerine uygun bularak desteklemeye karar verdiler. Muntasır babasının ordudan uzaklaştırdığı Türkleri etrafında topluyordu. Türk komutanlar da askerlerin Muntasır'ın yanında yer almaları için çalışıyorlardı (Taberî, 1967b: 225;Mes'ûdî, 2003: 121).

Böylece başkent Sâmerra'da birbirine düşman iki grup oluşmuştu. Birincisi, Muntasır ve beraberindeki Vâsîf, Boğa es-Sağir, Otamış ve diğer Türk komutanları. İkincisi ise Feth b. Hakan ve Vezir Ubeydullah b. Yahya'nın başını çektiği halife Mütevekkil ve Mu'tezz'in çevresi idi.

Bu gruplaşmanın ardından her iki grup da birbirinden kurtulmayı düşünmeye başladı ve karşılıklı suikast planları yapılır oldu. Nitekim Taberî ve İbnü'l-Esir'in bildirdiklerine göre, Mütevekkil'in öldürülmesinden önceki gün halife ve Feth b. Hakan, Türk komutanlarından kurtulmak için neler yapılması gerektiğini kararlaştırmışlardı (Taberî, 1967b: 225;İbnü'l-Esîr, 1965:97; Hudari bek, 1986: 300). Diğer taraftan Muntasır ve yandaşları da Halife Mütevekkil'den kurtulma planları yapmaktaydılar (İbnü'l-Esir, 1965: 85;İbnü'l-Cevzî, 1992:356).

Halife Mütevekkil'in öldürülmesine dair planı Muntasır ve Boğa es-Sağîr hazırladı. O gece sarayı koruma görevi Musa b. Boğa el-Kebîr'de idi, Musa da bu görevi suikastın planlayıcısı Boğa es-Sağîr'e devretmişti. Akşam komplodan habersiz olan Halife Mütevekkil nedimleri ve diğer yakınlarıyla gecenin ilerleyen saatlerine kadar içki ve eğlenceye devam etti. Oğlu Muntasır'ı veliahtlıktan azletmesi de bu gece olmuştu (Taberî, 1967b: 226; İbnü'l-Esîr, 1965: 97-98).

Sarayı korumakla görevli olan Boğa sarayın tüm kapılarını kapatarak yalnızca suikastçıların girmeleri için nehre açılan saray kapısını açık bırakmıştır. Suikastı üstlenenler buradan saraya girdiler. Sabaha yakın aralarında Boğa es-Sağîr, Bağlun et-Türkî, Bâgır et-Türkî, Musa b. Boğa, Harun b. Suvartekin'in de bulunduğu grup halifenin bulunduğu salona girdi. Bu esnada tehlikeyi gören Feth b. Hakan; "Yazıklar olsun size" diye bağırarak halifeyi korumak amacıyla üzerine kapandıysa da, suikastçılar Feth b. Hakan ile beraber 4 Şevval 247/11 Aralık 861 tarihinde Mütevekkil'ide katlettiler(Taberî, 1967b: 227; Mes'ûdî, 2003: 120; İbnü'l-Esîr, 1965: 97-98).

Mütevekkil'in öldürülmesini müteakip, sabahın ilerleyen saatlerinde komutanlar, kâtipler ve devletin diğer ileri gelenleri, Ca'ferî sarayında toplandılar. Toplantıya katılanlara Muntasır'ın Feth b. Hakan'ın Mütevekkil'i öldürdüğüne ve katilin de derhal cezalandırıldığına dair bildirisi okundu. Sonra Muntasır'a biat edildi. Vezir Ubeydullah ise Muntasır'a biat etmek zorunda kaldı. Muntasır'ın Türk komutanları tarafından halife ilan edilmesi karışıklıklara yol açtı. Türklere karşı oluşturulan birliklere halktan bazılarının da katılımıyla karışıklık büyüdü. Meydana gelen çatışmalarda ölenler oldu. Ancak komutanların zamanında müdahalesiyle karışıklıklar fazla büyümeden bastırıldı (Taberî, 1967b: 234; İbnü'l-Esîr, 1965: 103-105).

Sonuç

Mütevekkil hilafetini Türk komutanlara borçlu olmasına rağmen halifeliği boyunca devlet idaresindeki Türk sulta ve vesayetiyle mücadele etmiştir. Ancak bu mücadele Mütevekkil'in hayatına mâl olmuştur. Halifenin oğluyla işbirliği yapan Türk komutanlar hilafet sarayını basarak Halife Mütevekkil'i öldürmüşlerdir.

Mütevekkil'in katli İslam tarihinde özel koruma birlikleri tarafından veliaht oğlunun da iştirakiyle bir halifeye karşı işlenen ilk cinayettir. Cinayete iştirak edenler bilinmesine rağmen herhangi bir cezaya maruz kalmamışlardır. Bu durum Abbasî devletinde Türklerin iktidarı tamamen ele geçirdiklerini göstermektedir. Mütevekkil'in katli ile halifelerin siyasi nüfuzları yanında manevi nüfuzları da zayıflamış oluyordu.

İslâm devletinin başı olan Abbasi halifesinin Türkler tarafından öldürülmesi vahim sonuçlar doğurmuştur. Bu eylem, Abbasi hilafetinin gerileme sürecine girdiğinin bir habercisi olduğunu ve bundan sonraki halifelerin, Türklerin avucunda oyuncak olduğunu, onlara düşenin sadece Türklerin iradesi muvacehesinde hareket etmek olup, aksi takdirde makamlarından olacaklarını veya öldürüleceklerini ilan ediyordu. Artık Türklerin meziyetlerinden, kahramanlıklarından ve asaletlerinden bahsetme dönemi başlamıştı;

nitekim bu dönemlerde yaşayan Câhız, Mütevekkil'in danışmanı olan Türk asıllı Feth b. Hakan'a mektup yazmış ve Türklerin sahip olduğu meziyet ve faziletlerden uzun uzadıya bahsetmiştir.

Mütevekkil'den sonra halifeler, Türk komutanlar üzerindeki bütün otoritelerini kaybetmişlerdir. Halife Me'mun'la başlayan Türk nüfuzu Mu'tasım ve Vâsık zamanında güçlenmiş; Mütevekkil döneminde ise halifenin tüm karşı çabalarına rağmen Türkler devlet yönetimini tamamen ele geçirmişlerdir. Bu şekilde genişleyen ve gelişen Türk nüfuzu bazı fasılalarla birlikte asırlarca devam etmişti.

Kaynakça

Ahmet Emin. (1963).*Zuhru'l-İslâm*, Kahire:Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısrıyye.

Algül, H. (1986).*İslam Tarihi*, c. 3, İstanbul:Gonca Yayınevi.

Belazurî Ahmet b. Yahya. (1987).*Futuhu'l-Buldan (Ülkelerin Fethi),* (Çev.) Mustafa Fayda, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Hasan İbrahim Hasan.(1985).*Siyasi-Dini-kültürel-sosyal İslâm Tarihi,*c. 3, (Çev.) İsmail Yiğit- Sadrettin Gümüş, İstanbul:Kayıhan Yayınları.

İbnKesîr, İmadüddin Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer. (1998).*el-Bidâye ve'n-nihâye*, c. 14, (thk). Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cize: Hicrli't-Tıbaa ve'n-Neşr.

İbniTağriberdi, Cemaleddin Ebu'l-Mehasin Yusuf. (1932).*en-Nucumu'z-zahire fi mulûki'l-Mısrve'l-Kahire*, c. 2, Kahire: DâruKütübi'l-Mısriyye.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali.(1992). *el-Muntazam, fi târîhi'l-mülûkve'l-ümem*, c. 11, (thk). Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: DâruKütübi'l-İlmiyye.

İbnü'l-Esîr,İzzeddin Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. (1965).*el-Kâmil fi't-Târîh,*c. 7, Beyrut: Dâru Beyrut.

Marshall Hodgson. (1995).*İslâm'ın serüveni*, (Çev.) Komisyon, İstanbul: İz Yayıncılık.

Mes'ûdîEbü'l-Hasen Ali b. Hüseyn. (1894).et-Tenbihve'l-İşraf, (ed.) Michael Jan de Goeje, Leiden.

Mes'ûdîEbü'l-Hasen Ali b. Hüseyn. (2003).*Murûcu'z-zeheb*, c. 4, (thk.) Kemal HasenMer'î, Beyrut:Dâru'l-Ebdelüs.

Kitapçı, Z. (2002).*"Türklerin Müslüman oluşu"*, Türkler Ansiklopedisi, c. 4, s. 263-278, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Lewis, Bernard. (2011).*Ortadoğu,*çev. Selen Y. Kölay, Ankara, Arkadaş Yayınları.

Muhammed el-Hudaribek. (1986).*ed-Devletü'l-Abbasiyye*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.

Terzi,Mustafa Zeki.(2000).*"İbnü'z-Zeyyat Muhammed b. Abdülmelik"*, Ankara: DİA, XXI.

Suyûtî, Ebü'l-FazlCelaleddin Abdurrahman b. EbîBekr. (2003).*Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut: DâruİbnHazm.

Taberî, Ebu Cafer İbnCerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. (1967).*Târîhu'r-Rusülve'l-Mülûk,* c. 6, (thk.) Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Beyrut:DâruSüveydân.

Taberî, Ebu Cafer İbnCerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. (1967).*Târîhu'r-Rusülve'l-Mülûk,* c. 9, (thk.) Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Beyrut:DâruSüveydân.

Ya'kubî Ahmet b. EbûYa'kub b. Ca'fer. (1883).*Târihu'l-Ya'kûbî,* c. 2, London.